

УДК 327:314.747(477)

РЕЕМИГРАЦІЯ В УКРАЇНУ: ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ТА НАСЛІДКИ

RE-EMIGRATION TO UKRAINE: FOREIGN POLICY PROSPECTS AND IMPLICATIONS

РЕЭМИГРАЦИЯ В УКРАИНУ: ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКИЕ ПЕРСПЕКТИВЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ

Намонюк Ч. І.

Кандидат політичних наук, доцент, молодший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail - ch.nam@outlook.com

Namoniuk Ch. I.

Ph.D in Political Science, Associate Professor, Research Assistant at the Institute of International Relations of Taras Shevchenko National University of Kyiv. E-mail - ch.nam@outlook.com

Намонюк Ч. І.

Кандидат политических наук, доцент, младший научный сотрудник Института международных отношений Киевского национального университета имени Тараса Шевченко. E-mail - ch.nam@outlook.com

Анотація. *Стаття розкриває основні зовнішньополітичні проблеми України, пов'язані зі зростанням еміграційної активності населення. Виділяються найбільш мобільні категорії громадян, що найчастіше приймають рішення про еміграцію. Називаються основні причини еміграції в розрізі факторів виштовхування та факторів притягування українців. Пояснюється різниця між наслідками та загрозами від короткострокової (сезонної) та довгострокової й освітньої міграції з подальшою зміною країни проживання назавжди. Пропонується ряд заходів у рамках прийнятої державної міграційної стратегії для прискорення повернення емігрантів-українців на Батьківщину та їх реінтеграції шляхом розробки ефективних мотиваційних програм залучення до політичних та соціально-економічних державотворчих процесів високоосвічених громадян України, що свого часу виїхали за кордон для набуття важливого фахового досвіду в розвинених країнах. Прогнозується подальше зростання міграційних настроїв населення України при збереженні негативних тенденцій імітації реформ у найважливіших сферах та загального зубожіння населення на тлі виснажливої затяжної військової агресії щодо України з боку Російської Федерації. Розкриваються позитивні наслідки рееміграції до України з точки зору гуманітарних інвестицій у розвиток держави та покращення її міжнародно-політичного становища.*

Ключові слова: *рееміграція, високоінтелектуальна міграція, «втеча мізків», реінтеграція, мотиваційні програми добровільного повернення мігрантів, зовнішньополітичні наслідки міграції.*

Abstract. *The article reveals the main foreign policy problems of Ukraine in the connection with the growth of the population emigration activity. It allocates the most mobile categories of citizens who are most likely to emigrate. The paper names the main causes of emigration in terms of extortion and attraction factors for Ukrainians. It explains the*

difference between the consequences and the threats from short-term (seasonal) and long-term, as well as educational migration, with the subsequent change of the residence country forever. The study suggests a number of measures to accelerate the return of Ukrainian emigrants to their homeland and their reintegration in the framework of the adopted state migration strategy by means of developing effective motivational programs for the high-educated Ukrainian citizens who have traveled abroad to gain important professional experience in the political and social-economic state-building processes in highly developed countries. The investigation projects the further growth of Ukrainian population migration sentiment in case the negative tendencies of reforms imitating in the most important spheres are preserved and the general population impoverishment on the backdrop of exhausting protracted military aggression of the Russian Federation against Ukraine takes place. The article reveals positive effects of return migration to Ukraine from the state development humanitarian investments and Ukraine's international political situation improvement point of view.

Key words: *reemigration, skilled migration, brain drain, reintegration, motivational programs for migrants` voluntary return, foreign policy implications of return migration.*

Аннотация. *Статья раскрывает основные внешнеполитические проблемы Украины, связанные с ростом эмиграционной активности населения. Выделяются наиболее мобильные категории граждан, чаще всего принимающие решение об эмиграции. Называются основные причины эмиграции в разрезе отталкивающих и притягивающих украинцев факторов. Объясняется разница между последствиями и угрозами от краткосрочной (сезонной) и долгосрочной, в том числе образовательной миграции с последующим изменением навсегда страны проживания. Предлагается ряд мероприятий в рамках принятой государственной миграционной стратегии для ускорения возврата эмигрантов-украинцев на родину и их реинтеграции путем разработки эффективных мотивационных программ привлечения к политическим и социально-экономическим процессам высокообразованных граждан Украины, предварительно выехавших за границу для получения важного профессионального опыта в развитых странах. Прогнозируется дальнейший рост миграционных настроений населения Украины при сохранении негативных тенденций имитации реформ в важнейших сферах и общего обнищания населения на фоне изнурительной затяжной военной агрессии в отношении Украины со стороны Российской Федерации. Раскрываются положительные последствия реэмиграции в Украину с точки зрения гуманитарных инвестиций в развитие государства и улучшения ее международно-политического положения.*

Ключевые слова: *реэмиграция, высокоинтеллектуальная миграция, «утечка мозгов», реинтеграция, мотивационные программы добровольного возвращения мигрантов, внешнеполитические последствия миграции.*

Постановка проблеми. Впродовж останніх років через російську військову агресію та окупацію Криму й частини територій Донецької та Луганської областей значна частина населення України стала вимушеними переселенцями. Більшість покинули свої помешкання через військові дії, що прямо загрожували життю мирного населення, решта – через відмову визнавати незаконну владу на окупованих територіях. Основна частина переселенців стала внутрішньо переміщеними особами, що не покинули територію материкової України, але певна кількість українських громадян емігрували за кордон, оселившись там і отримавши працевлаштування. Погіршення через згадані події зазнала не лише політична, а й економічна ситуація в державі, спровокувавши чергову хвилю виїзду українців на заробітки до розвиненіших країн Заходу, які суттєво підтримують економіку України. Слабко виражені ефекти реформ, економічна та політична нестабільність та загроза повномасштабного вторгнення РФ з

кількох напрямків на територію України не сприяють поверненню емігрантів та трудових мігрантів додому. Це, своєю чергою, провокує довгострокові демографічні, економічні, соціальні, культурні та, загалом, репутаційні ризики та втрати для України найближчими роками.

Мета статті. Основною метою статті є дослідження можливостей, перспектив та наслідків рееміграції українських громадян для зовнішньої політики України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. При окресленні зовнішньополітичних перспектив рееміграції українців автор спиралась на роботи таких дослідників як: А. Гайдуцький [1], Г. Ерман [2], С. Жабін, О. Казьміна та О. Василюк [3]. До уваги бралися також зауваження вітчизняних науковців, зокрема, А.В. Смалійчук [8] з приводу стратегії рееміграції високоосвічених кадрів інноваційної сфери до України та С. Сидоренка [7] стосовно можливих негативних наслідків освітньої еміграції українців. Головний наголос на невтішних прогнозах стосовно інтелектуального капіталу України в майбутньому у своїй праці ставлять В. М. Черба, Г. Д. Тоболь та Д. В. Мушкаторова [9]. Дослідженням питання заохочення добровільного повернення мігрантів до країни походження ґрунтовно займалась О. А. Малиновська [4]. Однак, в сучасних розвідках та дослідженнях рееміграційних стратегій держав бракує зовнішньополітичної складової та аналізу закордонного досвіду залучення колишніх емігрантів до всебічного розвитку країни походження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Неприятлива військово-політична та соціально-економічна обстановка у державі є традиційно чинником, що виштовхує громадян та провокує виїзд із країни проживання за кордон у пошуках кращого життя. Ключовим же в питанні повернення колишніх емігрантів на батьківщину стає навіть не покращення умов проживання в країні походження, а перспектива стабільності та забезпеченості в майбутньому, нехай навіть із тимчасовими складнощами та незручностями, з якими емігранти згодні миритися задля впевненості у подальшому комфорті.

Зовнішній, до того ж дедалі більший, попит на українських мігрантів став чинником, що притягує українців у глобалізованому світі ХХІ століття. Велика кількість мотиваційних програм для щорічного залучення мільйонів мігрантів є відображенням мотиваційної політики багатьох розвинених країн, яку розроблено спеціально для залучення додаткової робочої сили, потреба у якій зумовлена не тільки старінням населення, а й зростанням еміграції навіть з розвинених країн світу [15]. Активізація політики імміграції в країнах Європи і Північної Америки призводить до зростання трудової еміграції, зокрема з України, виникнення дефіциту трудових ресурсів, внаслідок чого на зміну проблемі зайнятості населення в Україні прийшла проблема дефіциту робочої сили і потреба в її імміграції [1; 21].

Із початком нової хвилі міграції громадян України до сусідніх держав з метою поліпшення фінансового становища, а також відчутною активізацією мігрантів-заробітчани з України деяких змін зазнала не лише система поглядів на явище міграції загалом в Україні, а й економічна ситуація в державі, що значною мірою підтримується грошовими переказами, кількість яких щороку зростає [20]. Негативним моментом, однак, є супутнє явище «відпливу умів», що з часом може згубно відбитися на соціально-економічному розвитку та потягнути за собою складніші проблеми нестачі кадрів у життєво важливих галузях економіки держави. Брак фахівців прогнозується у медичній сфері, природничих науках, будівництві, ІТ тощо. Внаслідок виїзду критичної кількості високоосвічених громадян, більшість з яких за опитуваннями не планують повертатись до України при існуючому стані речей, наступним кроком владних структур буде залучення іноземців зі сходу та півдня для подолання неминучого дефіциту робочої сили, що виникне найближчими роками без узгоджених та злагоджених кроків керівництва держави у напрямку втілення українової стратегії

реєміграції українців в контексті уже розробленої та затвердженої Стратегії державної міграційної політики України [5; 16].

Про гостру потребу вирішення ще більшої для України проблеми свідчить стрімке зростання чисельності українських громадян в іноземних університетах (динаміка з 2009 р. по 2015 р. склала 129 %). За два останні роки навчатись за кордон виїхали 13 266 осіб, 2/3 з яких склали українці, що навчаються в польських університетах. Більшість українських студентів за кордоном мігрували саме з метою здобути освіту з намірами там залишитися на постійне проживання, бо можливості для навчання вдома є, але якість освіти нижча, ніж в країні призначення [3]. Серед інших причин прагнення українських студентів до навчання за кордоном виділяють особливості та специфіку навчання, фінансова доступність та можливість отримання практичного досвіду без відриву від навчання [9].

Така тенденція є небезпечною для держави, адже через студентську молодь, що емігрує Україна втрачає не лише молоде працездатне населення, інтелектуальний ресурс, отримуючи в результаті підвищене демографічне навантаження, а й старіння та зменшення кількості населення в довгостроковій перспективі. Перебуваючи тривалий час за кордоном та, як наслідок, створюючи власні сім'ї, українська молодь з мізерною ймовірністю матиме намір реємігрувати. Окрім того, повернення на Батьківщину подекуди означає вихід із зони комфорту, хоча й водночас певна можливість у сучасній Україні потрапити в «соціальний ліфт» [7]. То ж вихід із цієї ситуації вбачається лише шляхом пропозицій високооплачуваного працевлаштування, соціальних гарантій та/або привілейованих бізнесових можливостей на Батьківщині.

Поруч із заходами щодо заохочення повернення високоосвічених кадрів з набутих у розвинених державах безцінним досвідом мають напрацьовуватись і заходи реінтеграції колишніх емігрантів. Особливо програми реінтеграції мають стосуватись осіб, що за кордоном працювали не за фахом, оскільки повертаючись на Батьківщину вони найчастіше втрачають і кваліфікацію і набуті раніше соціальні зв'язки, через що знайти роботу відповідно до умінь і навичок стає практично неможливо. Без належної підтримки такі реємігранти, витративши зароблені за кордоном кошти на проживання в Україні, найімовірніше знову повернуться до заробітків за кордоном [12; 17]. З огляду на це Урядом України вже затверджено план заходів на 2018 - 2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року, серед яких передбачено сприяти працевлаштуванню трудових мігрантів - громадян України і членів їх сімей після повернення в Україну з урахуванням рівня їх освіти, професійного досвіду, кваліфікації та потреб ринку праці [6].

Програми добровільного повернення існують практично у кожній країні Європейського Союзу в результаті співробітництва урядів країн з представництвами неурядових організацій. Мета таких програм – здійснення на практиці ефективної та гуманної політики добровільного повернення іноземних громадян в країни походження або інші країни, які готові їх прийняти.

Потужною силою, що відстоює права мігрантів у країнах Заходу, є численні громадські, благодійні та релігійні організації. Вони постійно ведуть конструктивні дискусії із чиновниками, організують адвокаційні кампанії на підтримку та захист прав мігрантів.

Деякі європейські країни з тривалими міграційними традиціями (Німеччина, Франція та Австрія) розвинули широкий комплекс послуг для мігрантів, які фінансуються як урядом, так і неурядовими організаціями. Для організацій Карітасу в Європі консультування і допомога мігрантам є спільним робочим полем, яке дало можливість здобути величезний досвід у наданні соціальної, юридичної та психологічної підтримки.

В багатьох країнах ЄС вдалося переконати владу, що для проведення ефективної політики повернення мігрант повинен отримувати підтримку та розуміння на всіх

етапах повернення, а особливо в країні походження. Бо такий підхід буде виграшним для всіх сторін [10; 13; 14].

На заваді вирішення численних зовнішньополітичних проблем України, пов'язаних із міграцією стоять як об'єктивні (те, що джерело мотивації трудової еміграції українців – за межами України), так і суб'єктивні (ігнорування владою успішного досвіду багатьох країн у цій справі) фактори [1; 14].

Що ж до повернення та реінтеграції висококваліфікованих працівників, що раніше емігрували для реалізації свого наукового або професійного потенціалу, то окрім їх пошуку та пропозицій повернення має бути створене підґрунтя в Україні, яке б заохотило їх задуматись над прийняттям позитивного рішення про рееміграцію. Таким підґрунтям для провідних українських дослідників після завершення активної наукової діяльності за кордоном можуть слугувати:

- володіння інформацією щодо ключових подій в українській науці й культурі через участь в організованих українською стороною зустрічах, конференціях культурних заходах тощо;

- фінансова можливість (скажімо, у вигляді довгострокової стипендії) для створення або відтворення наукових шкіл на основі поєднання досліджень і викладання в університетах;

- безумовне надання гідних державних пенсій та інших соціальних гарантій представникам вітчизняної наукової еліти після повернення до України [8; 11; 19].

Практичне впровадження програми рееміграції українців окрім наведених заходів має передбачати прийняття українською владою відповідного законодавства та створення системи контролю за реалізацією державної програми рееміграції [8].

Для зупинки «втечі мізків» недостатньо лише зміни владних еліт, припинення популістської риторики, чи матеріального заохочення колишніх мігрантів у вигляді надання їм достойних зарплат чи пенсій. Викорінення дискримінації за статтю та віком, що подекуди слугувала додатковим стимулом для еміграції, забезпечення належними умовами праці та можливістю самореалізації, зміна корпоративної культури, що базувалася б не на страху, збільшення фінансування науки, доступ до іноземної літератури, обчислювальних ресурсів, а також наявність конкурентного середовища є головними умовами подолання високоінтелектуальної еміграції з України та повернення принаймні частини емігрантів, що вже адаптувались у розвинених державах та інтегрувались у Західне суспільство [2; 18].

Додаткові складнощі при проведенні адекватної зовнішньої та внутрішньої політики у владних структур виникають саме через дедалі більший політичний ажіотаж, що викликає тема міграції із наближенням чергових виборів, привносячи щоразу більше демагогії та популізму з боку політиків. [1]

У будь-якому випадку рееміграція заробітчанин та повернення їх потенціалу в Україну може завдати суттєвого позитивного впливу не лише на економічний та суспільний розвиток нашої держави, а й посприяти зміцненню двосторонніх зв'язків з країнами-реципієнтами українських мігрантів, налагодженню контактів з українською діаспорою та синхронізації з нею заходів з укріплення міжнародного становища України у світі. Позитивний імідж України лише зростатиме завдяки інтелектуальному, інноваційному, економічному та політичному вкладу колишніх емігрантів у розбудову нашої держави.

Висновки. Без ретельно зваженої політики рееміграції Україні доведеться прикласти значно більше зусиль для досягнення високих показників зростання, чого вимагає її сучасне міжнародне становище. Врахування досвіду найбільш успішних у плані рееміграції власних громадян держав, у тому числі через запуск мотиваційних програм, дозволить у найкоротший строк встановити контакт з українськими емігрантами, стимулювати їх повернення можливостями розвитку їхніх потенціалів на Батьківщині.

Заміщення економічно активного населення, що емігрувало іммігрантами з третіх країн може лише погіршити ситуацію, адже їх адаптація до українських реалій буде непорівнянно затратнішою. Позиціонування ж України як надійного партнера для розвинених світових держав неможливе не лише без зростання економічного, соціального, культурного та політичного розвитку й проведення ефективних реформ чи не в усіх галузях, наявності конкурентного середовища, викорінення дискримінації за статтю та віком, забезпечення працівників та науковців належними умовами праці й можливістю самореалізації, зміни корпоративної культури, що базувалася б не на страху, збільшення фінансування науки, забезпечення доступності іноземної літератури, обчислювальних ресурсів тощо, а й без зовнішньополітичного образу держави, що дбає про своїх громадян та створює всі умови для їх комфортного проживання на Батьківщині.

Список використаних джерел

1. Гайдуцький А. Боротьба за мігрантів. Україні приготуватися [Електронний ресурс] / А. Гайдуцький // Дзеркало тижня. – 2018. – № 36. – Режим доступу: https://dt.ua/internal/borotba-za-migrantiv-ukrayini-prigotuvatisya-289703_.html
2. Ерман Г. Особиста євроінтеграція: як «втікають мізки» з України і чи можна їх повернути [Електронний ресурс] / Г. Ерман. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45890286>
3. Жабін С., Казьміна О. та ін. Міграційні наміри молодих учених НАН України: за даними соціологічного опитування 2017 року [Електронний ресурс] / С. Жабін, О. Казьміна, О.Василюк // Спільне. – Режим доступу: <https://commons.com.ua/uk/migracijni-namiri-molodih-uchenih/>
4. Політика повернення мігрантів на Батьківщину та їхньої реінтеграції в суспільство як складова міграційної політики держави: міжнародний досвід та ситуація в Україні. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/povtrn_migrant-639db.pdf
5. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р «Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR170482.html
6. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2018 р. № 602-р «Про затвердження плану заходів на 2018-2021 роки щодо реалізації Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR180602.html
7. Сидоренко С. Альтернатива еміграції: чи реально повернути в Україну студентів з європейською освітою [Електронний ресурс] / С. Сидоренко // Європейська правда. – 13 березня 2017. – Режим доступу: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/03/13/7062871/>
8. Смалійчук А. В. Вплив рееміграції на інноваційний розвиток України / А. В. Смалійчук // Соціально-трудова відносина: теорія та практика. – 2014. – № 2. – С. 387-391.
9. Черба В. М., Тоболь Г. Д. та ін. Причини освітніх міграцій українських студентів за кордон / В. М. Черба, Г. Д. Тоболь, Д. В. Мушкаторова // Інвестиції: практика та досвід. – 2017. – № 12. – С. 68-72.
10. Чим для українських мігрантів є добровільне повернення на батьківщину? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://caritas-ua.org/news/2013-05-14-14-18-55/>
11. Battistella G. Return Migration: A Conceptual and Policy Framework / G. Battistella. – Scalabrini Migration Center, 2018.

12. Bevelander P., Spång M. From Aliens to Citizens: The Political Incorporation of Immigrants // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 443-488.
13. Bolečeková M., Olejarova B. Migration as a Political and Public Phenomenon: The Case of Slovak Republic / M. Bolečeková, B. Olejarova. – 2017.
14. de la Rica S., Glitz A., Ortega F. Immigration in Europe: Trends, Policies, and Empirical Evidence // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 1303-1362.
15. DeWaard J., Kim K., Raymer J. Migration Systems in Europe: Evidence From Harmonized Flow Data / J. DeWaard, K. Kim, J. Raymer // Demography. – 2012. – T. 49, № 4. – P. 1307-1333.
16. Duleep H. O. The Adjustment of Immigrants in the Labor Market // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 105-182.
17. Martin P. Guest or Temporary Foreign Worker Programs // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 717-773.
18. McDonald J. T., Worswick P. High-Skilled Immigration in a Globalized Labor Market // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 537-583.
19. Saarela J., Scott K. Mother Tongue, Host Country Earnings, and Return Migration: Evidence from Cross-National Administrative Records / J. Saarela, K. Scott // International Migration Review. – 2017. – T. 51, № 2. – P. 542-564.
20. Smith J. P. The Human Capital (Schooling) of Immigrants in America // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. North-Holland, 2015. – P. 183-210.
21. The Political Economy of Managed Migration: Non-state Actors, Europeanization, and the Politics of Designing Migration Policies / G. Menz. – 2008.

References

1. Haidutskyi A. Borotba za mihrantiv. Ukraini pryhotuvatysia [Elektronnyi resurs] / A. Haidutskyi // Dzerkalo tyzhnia. – 2018. – № 36. – Rezhym dostupu: https://dt.ua/internal/borotba-za-migrantiv-ukrayini-prigotuvatisya-289703_.html
2. Erman H. Osobysta yevrointehratsiia: yak «vtikaiut mizky» z Ukrainy i chy mozhna yikh povernuty [Elektronnyi resurs] / H. Erman. – Rezhym dostupu: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-45890286>
3. Zhabin S., Kazmina O. ta in. Mihratsiini namiry molodykh uchenykh NAN Ukrainy: za danymy sotsiolohichnoho opytuvannia 2017 roku [Elektronnyi resurs] / S. Zhabin, O. Kazmina, O. Vasyliuk // Spilne. – Rezhym dostupu: <https://commons.com.ua/uk/migracijni-namiri-molodih-uchenih/>
4. Polityka povernennia mihrantiv na Batkivshchynu ta yikhnoi reintehratsii v suspilstvo yak skladova mihratsiinoi polityky derzhavy: mizhnarodnyi dosvid ta sytuatsiia v Ukraini. Analychna zapyska [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/povtrn_migrant-639db.pdf
5. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 lypnia 2017 r. № 482-r «Pro skhvalennia Stratehii derzhavnoi mihratsiinoi polityky Ukrainy na period do 2025 roku» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR170482.html
6. Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 29 serpnia 2018 r. № 602-r «Pro zatverdzhennia planu zakhodiv na 2018-2021 roky shchodo realizatsii Stratehii derzhavnoi

- mihratsiinoi polityky Ukrainy na period do 2025 roku» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KR180602.html
7. Sydorenko S. Alternatyva emihratsii: chy realno povernuty v Ukrainu studentiv z yevropeiskoiu osvitoiu [Elektronnyi resurs] / S. Sydorenko // Yevropeiska pravda. – 13 bereznia 2017. – Rezhym dostupu: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/03/13/7062871/>
 8. Smaliichuk A. V. Vplyv reemihratsii na innovatsiinyi rozvytok Ukrainy / A. V. Smaliichuk // Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka. – 2014. – № 2. – S. 387-391.
 9. Cherba V. M., Tobol H. D. ta in. Prychyny osvitnikh mihratsii ukrainskykh studentiv za kordon / V. M. Cherba, H. D. Tobol, D. V. Mushkatorova // Investytsii: praktyka ta dosvid. – 2017. – № 12. – S. 68-72.
 10. Chym dlia ukrainskykh mihrantiv ye dobrovilne povernennia na batkivshchynu? [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://caritas-ua.org/news/2013-05-14-14-18-55/>
 11. Battistella G. Return Migration: A Conceptual and Policy Framework / G. Battistella. – Scalabrini Migration Center, 2018.
 12. Bevelander P., Spång M. From Aliens to Citizens: The Political Incorporation of Immigrants // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 443-488.
 13. Bolečeková M., Olejarova B. Migration as a Political and Public Phenomenon: The Case of Slovak Republic / M. Bolečeková, B. Olejarova. – 2017.
 14. de la Rica S., Glitz A., Ortega F. Immigration in Europe: Trends, Policies, and Empirical Evidence // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 1303-1362.
 15. DeWaard J., Kim K., Raymer J. Migration Systems in Europe: Evidence From Harmonized Flow Data / J. DeWaard, K. Kim, J. Raymer // Demography. – 2012. – T. 49, № 4. – P. 1307-1333.
 16. Duleep H. O. The Adjustment of Immigrants in the Labor Market // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 105-182.
 17. Martin P. Guest or Temporary Foreign Worker Programs // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 717-773.
 18. McDonald J. T., Worswick P. High-Skilled Immigration in a Globalized Labor Market // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. – North-Holland, 2015. – P. 537-583.
 19. Saarela J., Scott K. Mother Tongue, Host Country Earnings, and Return Migration: Evidence from Cross-National Administrative Records / J. Saarela, K. Scott // International Migration Review. – 2017. – T. 51, № 2. – P. 542-564.
 20. Smith J. P. The Human Capital (Schooling) of Immigrants in America // Handbook of the Economics of International Migration / Chiswick B. R., Miller P. W. North-Holland, 2015. – P. 183-210.
 21. The Political Economy of Managed Migration: Non-state Actors, Europeanization, and the Politics of Designing Migration Policies / G. Menz. – 2008.